

२५

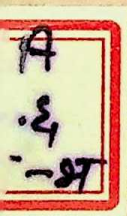
ओ३म्

100417

DONATION

भगवद्गीतामृतभाष्यम्

वेदतीर्थ विरुपाक्षवडियरस्वामिना
विरचितमिदं भाष्यम्

पं० आचार्य विष्णु विद्यादासजी प्रसाद शंकर

अपूर्णम्

आचार्य विनोदचन्द्र वेदवाचस्पति

गुरुकुल कान्गड़ी, गुरुकुल कान्गड़ी

ओ३म्

प्रथम संस्करण

DONATION 100413

भगवद्गीतासुतभाष्यम्

वेदतीर्थ विरुपाक्षवडियरेस्वामिना

विरचितमिदं भाष्यम्

RA 20.6.BHA-B

100413

अपूर्णम्

श्रीः

R
206
मज्ज - २५

गीतामृतभाष्यस्य दिग्दर्शनम्

प्रश्नोत्तराख्यः

वेदतीर्थं विरुपाक्षवडियरस्वामिना
विरचितमिदं भाष्यम्

॥ श्रीः ॥

गीतासूतभाष्यस्य

विषयप्रवेशः

भाष्य भूमिका

जानन्ति जगति सर्वे यदिदानीतना विद्वांसो यदि ते कस्या
अपि भाषाया वेत्तारः संतु जगन्मनोहरा, असद्गुणतत्त्वार्थ-
बोधकेयं भगवद्गीतेति । यतो जर्मनांग्लग्रीकफ्रेंचादिविदेशीय
भाषासु तथा भारतीय प्राकृतभाषासु चेमां भगवद्गीतां भाषांतरी-
करणे तत्त्वे शीयपंडिता महान्तं गौरवं, कृतवार्थं च मे निरे । एवम-
प्रतिमगौरवार्हं भगवद्गीता जगति कस्य वा हृदयं नो दीपयेत् ।
आचार्यपदालंकृतैरधिगततत्त्वार्थैः सर्वैर्महामुनिभिरनुगीतेयं
गीता प्रस्थानत्रयेष्वेकेति । अद्यावध्यस्य प्रस्थानत्रयस्य-
व्याख्यातारस्त्विदं आचार्याः समभवन्निति निर्णेतुं न
केनापि पंडितमन्येन शक्यम् । परं ते सर्वे द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतादि

(२)

मतप्रदर्शकाः संजाता इति । तथा तत्रापि अर्वाचीनेषु प्राकृत
भाषाव्याख्यातृषु केचन पंडिताः कर्मप्राधान्यवाचकाः केचन
प्राधान्यतः कर्मसंन्यासबोधकाः समभवन् ॥

परमधुनाहं लौकिकपारमार्थिकानुरूपं प्राधान्येन
कर्मयोगकर्मसंन्यासोभयानुष्ठानमेव परमश्रेयस्करमिति प्रदर्शकं
ऋषिपरंपरागतविशेषाद्वैतनामकतत्त्वसिद्धांतमनेनामृतभाष्येण
गीतामंडितं करिष्ये । इममेव तत्त्वसिद्धांतमधिकृत्य
शिवसूत्रभाष्यादिकं शिवदेवादिमहामुनयश्चक्रिरे । तथा
प्रस्थानत्रयेष्वेकं ब्रह्मसूत्रं पूर्वमेव व्याख्यातवन्तो महायोगिवरेण्या
अगस्त्यादिमुनयस्तथा श्रीकराध्याचार्याः । यथा श्रीकराचार्यो
अस्य विशेषाद्वैततत्त्वसिद्धांतस्य संज्ञावाचकं बोधयति
स्वश्रीकरभाष्यप्रारंभे—

“विशद्वेनोच्यते शंभुर्द्वाभुपर्णेति मंत्रतः ।

शेषशद्वेन शरीरो यथाग्रेरिति मंत्रतः ॥

अद्वैतेन भवेद्योगो यथा नद्यादिभिस्तथा” ।

एवं सर्वशास्त्रस्यैकान्वयत्वं संगतार्थं चास्य तत्त्वस्य दर्शयति
स एवाचार्यो यथाक्रमम्—

“अशेषोपनिषत्सारविशेषाद्वैतमंडनम् ।

शिवज्ञानप्रदं सूत्रं भाष्यं जयतु सर्वदा ॥

(३)

वेदागमार्थतत्त्वज्ञशैवानां मोक्षकांक्षिणाम् ।

वैदिकानां विशुद्धानामेतद्भाष्यं हि कल्पकम् ॥

श्रुत्यैकदेशप्रामाण्यं द्वैताद्वैतमतादिषु ।

द्वैताद्वैतमते शुद्धे विशेषाद्वैतसांज्ञिके ॥

वीरशैवैकसिद्धांते सर्वश्रुतिसमन्वयः ॥

तथैव तत्त्वसिद्धांतव्याख्यानस्यास्य प्रभथार्पपरंपरामपि
स एवाचार्यः स्वभाष्यारंभे यथा दर्शयति—

“नत्वा नंदीशमुख्यादीन् शिवतत्त्वोपदेशिकान् ।

शिवागमाच्चविज्ञानां पारंपर्यमिहोच्यते ।”

इत्यादिनोपदेशपरंपरां प्रदर्श्य भाष्यपरंपरामपि निर्दिशति ।

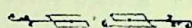
यथा “अगस्त्यमुनिचंद्रेण कृतवैय्यासिकां शुभाम् ।

सूत्रवृत्तिं समालोक्य कृतं भाष्यं शिवं करम् ॥”

एवं प्रभथार्पपरंपरागत विशेषाद्वैततत्त्वसिद्धांत एवैहिका-
मुष्मिकसुखसाधनसुलभोपाय इति पर्यालोच्य तत्सिद्धांतस्य-
विशदीकरणे कृतारंभोऽहमधुना ।

(४)

“भगवद्गीतामृतभाष्यम्”

ओ३म् नमो लिंगरूपाय चिदचिन्मात्रहेतवे ।
 जीवब्रह्मविशोधाय विशेषाद्वैतबोधिने ॥
 मर्त्यानाममृतप्रायं विशेषाद्वैतमांडितम् ।
 शिवज्ञानप्रदं धर्मं त्वादौ यो भुवि पप्रथे ॥
 शिवसूत्रं रचितं येन लोकाकल्याणकारकम् ।
 तत्सूत्रभाष्यकारं तं शिवदेवं महामुनिम् ।
 शिवलिंगांगतत्त्वेशं सर्वदेवनमस्कृतम् ।
 वीरशैवमताचार्यं वंदेऽहं तं जगद्गुरुम् ॥
 धर्मव्याकरणादिशास्त्रनिचयं भाष्याणि वेदांस्तथा ।
 बाल्ये लोडित एव निश्चितमतिः श्रीश्रीकरोक्ते मते ॥
 द्वैताद्वैतविवेचनात्मकविशेषाद्वैतसंज्ञोदिते ।
 भाष्यं श्रीपतिपंडितोक्तविधिना व्याख्यायते सांप्रतम् ॥
 भाष्यं गीतामृतं नाम वर्षतीवामृतं नभः ।
 पंडितेद्रो विरूपाक्षवडेरनिर्माति कौतुकम् ॥

(५)

भेदाभेदात्मकं तत्त्वं शिवसूत्रविधायकम् ।
 विगतार्थो विशदो वा शेषः प्रारब्धवाचकः ॥
 बोध्यबोधकयोरैक्यं अद्वैतमिति कथ्यते ।
 विशेषाद्वैतमेताद्वि सर्वश्रुतिसमन्वयम् ॥

भगवान् परमकारुणिको द्वैपायनः सर्वज्ञसदृशः सकल-
 मानवानां सर्वपुरुषार्थसिद्धये कृष्णार्जुनसंवादरूपगीतामृतं
 पिपासयिषुः श्लोकानां सप्तशत्या भगवद्गीतानामकप्रथं निबन्ध ।
 तत्र आम्नायैकसिद्धधर्मब्रह्मणोः सिद्धिः कथं भवति ? किं तत्सा-
 धनम् ? कथं वा तदनुष्ठेयमित्यादिविषयान् क्रोडीकृत्य तदर्थ-
 प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वयात्मकमार्गमवलम्ब्य तयोर्यथाविध्याचरणपूर्वक-
 मेव धर्मब्रह्मणोः सिद्धिर्भवतीत्यस्यां गीतायामुपदिष्टवान् ।

तत्र स्वस्वभागग्रहणार्थं युद्धाय सन्नद्धानां पाण्डवधार्त-
 राष्ट्राणां प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं बोधयितुकामो ह्यादौ धृतराष्ट्र उवा-
 चेति दर्शयति ।

धृतराष्ट्र उवाच

“धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय” ॥ १ ॥

तत्रादौ ‘धर्मक्षेत्रे’ इति स्मशानसदृशं बुद्धारण्यं धर्मक्षेत्र-
 मिति व्यासेन कथमुक्तमिति संदिह्यते तर्हि अग्रे,

(६)

‘सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमिदं शम्’

इति व्यासेन यदुक्तं तेन सुखिनः पुण्यात्मानो यत्र कुत्रापि रमन्ते अथवा युद्धादिकं यत्किमपि कार्यमाचरन्ति तत्स्थानं पुण्यक्षेत्रं तथा पवित्रमित्युच्यते । अतएव व्यासेन धर्मभूमिरित्युक्तम् ।

श्लोकेऽस्मिन् कुरुक्षेत्रनिर्देशेनैव तदयुद्धस्थलस्य प्रतीति-
सत्त्वेऽपि मुनिना यतो धर्मक्षेत्रमिति धर्मशब्दस्त्वादौ प्रयुक्तस्ततः
कालानुसारप्राप्तस्वस्वधर्माचरणेनैव सर्वार्थसिद्धिः । धर्म एव
सर्वस्याधारभूतः । सर्वत्र धर्मस्यैव श्रेष्ठ्यमिति द्योतयति । यथैवं
मनुनाप्युक्तम्

“धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः” ।

एवं प्रवृत्तिलक्षणधर्म एव त्रप्राधा ॥

न्येन प्रतिपदितोऽस्तीति लक्षयितु-

मादौ धर्मशब्दो निरूपित इति ज्ञायते ॥

तथैव स्थलमिदं स्वस्वधर्मक्षयात् त्रायत इति अथवा
स्थलेऽस्मिन् सर्वे स्वस्वप्रवृत्तिधर्ममत्यजन्तो धार्मिकाः संतः
प्रवृत्तयुद्धमाचरन्निति बोधयितुं धर्मक्षेत्रमिति शब्द एवादावंअंगी-
कृत इत्यपि संभाव्यते ।

(७)

एवमेतादौ कुरुक्षेत्रे कुरुराजसंपादितभूमौ संगता एकत्र मिलिता मत्संबन्धिनः कौरवाः पांडवाश्च किं कार्यमकुर्वन् हे संजय ? तन्मे ब्रूहीति कृतवृतराष्ट्रप्रश्नमुद्दिश्य संजयः प्राह । अत्र यद्यपि सर्वे एकत्रीभूय योद्धुकामास्तथापि “किमकुर्वत संजय” इति “श्रेयांसि बहुविघ्नानि” इत्युक्तिमनुसृत्य कार्यारम्भे विघ्नादुत्पत्तिः स्वाभाविकीति संभाव्य युद्धारंभो जातो-वा न वा इति संजयं प्रति संशयात्मकः प्रश्नः कृतः । मामकाः पांडवा इति भेदादप्रदर्शकवाक्यमिदम् । 100417

अत्र युयुत्सव इति शब्दप्रयोगेण धृतराष्ट्रसंमुखे युद्धमाचरणीयमेवेति निश्चयो नाभूदिति प्रतीयते । अन्यथा योद्धुमिच्छव इति इच्छार्थबोधकः शब्दः किमर्थं प्रयुक्तः । यतो धर्मराजस्तु स्वयं धर्ममूर्तिरेव । अतो युद्धे वंधुवांधवगुरुजनादि वधजन्यदोषं तथा सर्वस्वहानिं चिंतयन् युद्धोपरतोऽभूत् किमु ? अथवा स्वयं दुर्योधनः द्रोणभीष्माद्याचार्याणामुपदेशेन ।

“सूच्यग्रं नैव दास्यामीति”

गर्वोक्तिं त्यक्त्वा तेषामर्धराज्यं दत्तवान् किमु ? इति शंकाद्वयं मनस्यानीय युद्धस्य परिणामः को वा जात इति प्रश्नमुत्सृज्य किमकुर्वत संजय ?” इति धृतराष्ट्रेण संजयः पृष्ठ इत्याह ।

(८)

“दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

युद्धारंभकाले इतस्ततो व्याप्तं रचनाकार्योद्युक्तं पांडुपुत्राणां सैन्यमवलोक्य दुर्योधनो धनुर्विद्यावेत्तारमाचार्य-संप्राप्य धैर्योत्साहोद्रेकवर्धकवाक्यमुक्तवानिति ग्रंथारंभे यद्-दुर्योधनस्यैव वचनप्रादुर्भावः प्रदर्शितः । तत्तु नैसर्गिकेणेंद्रियाणा-मधोगतिरिति प्रतीतिः । अर्थात् दुर्गुणानामेव प्रथमतः प्रवृत्तिः । तच्छ्रमनार्थमेव सुगुणगणसंग्रहितधर्मस्याविर्भावः अत्रापि दुर्गुणावृतदुर्योधनस्यैव प्रथमतः प्रवृत्तिं प्रदर्श्य तच्छ्रान्त्यर्थमेव धर्मराजस्य युद्धारंभत्वं दर्शितम् । न केवलं गीतेयं कौरव पांडवानां बाह्ययुद्धमेव दर्शयति । किंतु प्रतिमनुष्यगतानां परस्परविरोधावृतैकादशेंद्रियगुणानां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याधर्मा-ज्ञानावैराग्यानैश्वर्याख्यभावाष्टकानां दशाक्षान्त्यनुसूयशौचाना-यासकल्याणाकार्पण्यस्पृहाख्यगुणाष्टकानां च प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च कथं भवेदित्यपि बोधयति ।

अनेन जीवानां प्रथमतो दुःखमनुभूयैव सुखाशा भवति । अन्यथा दुःखानुभावाभावे सुखज्ञानप्रतीतिरपि कथं स्यात् ? अतो दुःखानंतरमेव सुखप्राप्तिरित्यनुमीयते

“पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदयुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

ऐतरेयारण्यके तथा मन्वादिस्मृतिषु “आचिनोति हि-
शास्त्रार्थं आचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मान् आचार्यः
परिकीर्तितः॥ऐत॥ उपनीय तु यःशिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः। सकल्पं
सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ मनु अ. २ एवमेतादृशोक्त्य-
नुसारं द्रोणस्य कौरवादीनामाचार्यत्वप्रदशनपूर्वकं संबोधितं
हे आचार्य ? इति धीमता बुद्धिमता तव शिष्येण द्रुपदपुत्रदृष्ट-
द्युम्नेन व्यूढां व्यूहाकारेण बाहुल्येन सर्वत्र प्रसृतं व्याप्तं-
पांडवानां चतुरंगव्यूहेन रचितां महतीमनेकाक्षौहिणीसहिता-
चमूं सेनां पश्यावलोकयेति ।

अनेन कस्याप्यारब्धकायस्यादौ विहिताविहितविचा-
रार्थं निरीक्षणं कार्यमिति । तथा निरीक्षणानंतरं तत्कार्यविषय-
कबलाबले विचार्य सिध्यसिद्धीनिर्णीयेतेति तदर्थमादौ निरीक्षण-
मुक्तम् । अर्थात् कार्यारंभपद्धतिं सूचयतीत्यम् पांडवानां
चतुरंगव्यूहमालोक्य सुयोधनो द्रोणमुद्दिश्य आचार्य ! बुद्धि-
मता धृष्टद्युम्नेन रचितां बृहत्सेनां पश्येति प्रतिपक्षिणां प्रशं-
सनार्थमिदं सूचयति ।

एवमेव भीमार्जुन सदृशा वीरा योद्धुमिच्छवः अतिरथ-
महारथा धनुर्धारिणः संतो विराट् द्रुपदशैब्यादयोऽस्मिन् स्थिते
सज्जिताः संतीति पांडवसेनानायकानां वर्णनम् ।

“स्वकार्यतुलनार्थं परकार्यमादौ पश्येदिति ज्ञापनार्थं पर-
सैन्यप्रेक्षणमेवादौ प्रपंचयति श्लोकत्रयेण । ”

(१०)

“अत्र शूरा महेश्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
 युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
 धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
 पुरुजित् कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥
 युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
 सौमद्रो द्रौपदेयाश्च सर्वे एव महारथाः ॥ ६ ॥”

अत्र पांडवानीके संगताः सर्वे योद्धारो युद्धेऽतीवशूराः शृवंति
 शत्रून् हंतुं गच्छन्तीति शूरास्तथा महंत इषवो वाणा अस्यन्ते-
 क्षिप्यन्ते एभिरिति महेश्वासाः संतीति । के, ते, इत्यत आह
 महायोद्धा सात्यकिः रिपून् विशेषेण रटयतीति विराटः वृक्षां-
 कितध्वजो महारथपदालंकृतो द्रुपदः परधर्षकध्वजचिन्हो धृष्ट-
 केतुः, चेकितानः, महापराक्रमी काशिराजः, पुरुजित् बहुशत्रु-
 जेता, कुंतीपिता कुंतिभोजः, नरश्रेष्ठः शिविगोत्रोद्भवः शैब्यः
 युधामन्युः संग्रामे कोपोद्विक्तस्तेजोबलाक्रान्तो महावीर उत्त-
 मौजाः पांचालः, शत्रुमित्रादीन् सर्वान् यथासमयं पालयतीति-
 वीरः तस्य कर्म वीर्यं तदस्यास्तीति वीर्यवान् सुभद्रापुत्रो अभि-
 मन्युः एते सर्वे महारथा इति यथा—

“आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन्क्षतमायुधैः ।
 यो युद्धत्ययुतैर्वीरैः स महारथ उच्यते ॥
 एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् ।
 “शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः”

(११)

इत्युक्तलक्षणविशिष्टमहारथपदालंकृता इति सर्वेषां
स्वस्वकार्यकुशलत्वं तथा शत्रोरपि गुणाः प्राह्या इति बोधयति ।
यतः सुगुणानां ग्रहणेनैव स्वात्मनोऽप्युत्कर्षः । गुणानां
सुगुणसंस्कारजन्यत्वात् । एवं संसर्गाभावे केवलदोषाविष्करणेन
स्वात्मनोऽपकर्षः ।

एवं निरीक्षितपरकीयसैन्यमनुना स्वसैन्येन तुल्यति यथा-

“अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥”

हे द्विजश्रेष्ठ ! एकत्रीकृतमत्सैन्याधिपतीन् तव परि-
चयार्थं संकेतं करोमीत्युक्त्वा मदाज्ञावशंगता भीष्मकृपकर्णा-
दयस्तथा त्वं मत्कार्यसिध्यर्थं प्राणानपि मरित्वं न मुद्यता इति
स्वप्रौढिमोक्तिमभिदर्शय अपर्याप्तमित्यादिवक्त्रेण स्व सैन्यस्य
दौर्बल्यं शत्रुसैन्यस्य आबल्यं प्रकटयति ।

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च सामिन्विजयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सामदात्तस्तथैव च ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

विद्याबलपौरुषादिभिः प्रौढाः मम सैन्यस्य नायकाः
सेनाधिकारिणो ये संति तान् परिचयार्थं मम हितोपदृष्टुत्वान्
ते कथयामि तज्जानीहि ।

(१२)

के, ते इति विचार्य, भवान् (द्रोणः) भीष्मभूरिश्रवा-
भगदत्तादयो बहवः शौर्यगुणोपेता नानाविधखड्गचक्रगदा
भुसुंदिशतध्वनिपरिधादिप्रहरणायुधविशिष्टाः संग्रामकोविदाश्च
ते सर्वे मद्विजयार्थं कृतनिश्चया इति । एतेन सर्वे मानवाः
स्वस्य पौरुषद्योतका भवितव्या इति तथा दैन्याभाव एव
सर्वत्र सर्वस्मिन् समये श्रेयस्कर इति । यतो—

“यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी”

इति सर्वत्र भावना सिद्धिर्दृश्यते ।

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

अस्माकं सैन्यं भीष्माभिरक्षितं स्यात्तर्ह्येव प्रतिपक्षसैन्य-
स्यावरोधकं स्यादन्यथा भीमेनाभिरक्षितं पांडवानां सैन्यम-
धुनास्माकं सैन्यस्य साम्यमस्ति । उभयोः समानत्वे जयापजयौ
अनिश्चितौ भवतः । अतोऽस्माकं सैन्यं भीष्मेनैव परिपालितं
भवतु । तर्ह्येव विजयश्रियं संपादयेत् अन्यथा श्लोकस्यास्य
व्याख्याने अग्रिमश्लोकस्यानर्थापत्तिः स्यात् ।

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवंतः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

व्यूहरचनापंक्तिषु स्वस्वभागमनतिक्रम्य स्थिताः संतो
यूयं सेनापतिं भीष्मं परिवेष्टय तस्याभिरक्षणे कृतलक्षा भवत
इति । एतेन इंद्रियैरावृतो जीवस्त्विन्द्रियैरेव संरक्षणीयो भवतीति

(१३)

आध्यात्मविषयकगूढार्थं सूचयति । सर्वैरादौ स्वसेनापतिः
संरक्ष्य इति युद्धनीतिं दर्शयति अन्यथा सेनाव्यवस्थापक
नायकाभावे सर्वं विस्खलितमेव स्यादिति ।

“तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनर्ध्याश्चैः शंखधर्मा प्रतापवान् ॥ १२ ॥

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥”

शत्रुतापनशीलः कुरुवंशे वृद्धः पितामहो भीष्मः । केचन
भीष्मस्यामरणब्रह्मचर्यत्वात् पितामहत्वं कथयन्ति । किन्तु
वयोवृद्धत्वज्ञानवृद्धत्वादिगुणसद्भावात् पूज्यार्थद्योतकोऽयं
पितामहशब्दप्रयोगः । स भीष्मो दुर्योधनस्य हर्षमुत्पादयन्
सिंहनाद इव गजनां विधाय युद्धारंभं तथा युद्धसन्नद्धादिकं सूच-
यितुमुन्नतं शंखमापूरयामासेति । तत इति भीष्मशंखनिनाद-
मनुसृत्यैव कृपाचार्यादि सर्वे सैनिकाः स्वस्वशंखभेरीपणवानक-
गोमुखादिवाद्यविशेषान् युगपद्वादितवंतः तद्वाद्यध्वनिरित-
स्ततो व्याप्तः सन् अत्युद्भुतो जात इति ।

अत्र हर्षोत्पादनकथनेन राज्याधिपतीनां अथवा सामा-
न्यानां कार्यारंभप्रसंगे अधैर्यव्यग्रता माभूदिति प्रोत्साहनार्थं
तथा आगामिकठिनप्रसंगविस्मरणार्थं नीतिज्ञानामयं नीति-
बोधः । तथा संग्रामे कथमाचरणीयमिति युद्धशिञ्जावबोधन-
मिदम् ।

(१४)

“ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

कौरवसैन्यप्रदर्शितयुद्धसन्नाहनिनादानंतरं श्वेत-
हयैर्युक्ते बृहद्रथे उपविष्टौ माधवपाण्डवौ अतिमनोहरशंख-
निनादं प्रकर्षेण चक्रतुरिति । अत्र शुभाश्वशंखध्वन्यादिकथनं
आगामिशुभसूचनार्थं तथा निर्विघ्नकार्यपरिसमाप्तिद्योतनार्थ-
मिति प्रतीयते ।

100413

यतो भगवता व्यासेनात्र आध्यात्मिकविचारोऽपि
निर्दिष्ट इति भाति यथा—

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ।

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

अस्मिन् विषये अश्वा एवेन्द्रियाणि सर्वेन्द्रिय
विशिष्टदेह एव महान् रथः । एतादृशदेहेन्द्रियादि
विशिष्टरथोपस्थितौ माधवपाण्डवावेव ईश्वरजीवौ ।
ज्ञानकर्मणी दिव्यशंखौ । मायैव संग्रामः । एतादृशसंग्रामे
तौ द्वौ कर्मज्ञानरूपकशंखध्वनिं कुर्वतौ अवतरन्ताविति । तथा
हयानां श्वेत इति विशेषणेन तत्तत्कर्मकुशलत्वं तथा पावित्र्यं
च शुभत्वं शुद्धत्वं च द्योतयति । एवमिन्द्रियाणां पवित्रत्वादेव
सर्वार्थं सिद्धिरिति निश्चीयते ।

अपूर्णम्

RA 20.6, BHA-B

100413

GURUKUL		LIBRARY	
		Date	
		18 Dec 31/2	
श्री आर्य समाज विद्या मन्दिर श्री आर्य समाज विद्या मन्दिर			
E. A. R.			
Any other			
Checked			

